

GRAMATICILE ȘCOLII ARDELENE

Carmen Daniela Constantin
University of Pitești

Abstract: in Transylvania, many grammars circulated and appeared in several foreign languages. The article below aims to present some of the most important. The Ardelean School was a cultural center that summed up many grammars of a scientific character, having the dimensions of a treaty, textbooks that served schools and dissertations.

Keywords: grammars, The Ardelean School, latinity, language, enlightenment.

Pentru cercetătorii acelor timpuri, gramatica erau un cumul de cunoștințe lingvistice care înglobau pe lângă noțiuni gramaticale, numeroase probleme care țineau de organizarea limbii române drept o limbă modernă.

În cadrul Transilvaniei au circulat mai multe gramatici, apărute în mai multe limbi străine, iar printre cele mai importante se pot enumera cele de mai jos. Dintre cele latinești, gramatica lui Gregorius Molnar, apărută în anul 1556 și reeditată de 33 de ori până în anul 1830, se află printre cele mai importante. Ca un amănunt important ar fi că șaisprezece dintre ediții au apărut în centre culturale din Transilvania: la Cluj: 1556, 1671, 1680, 1691, 1694, 1728, 1735, 1750, 1798; la Brașov: 1643, 1703; la Sibiu: 1664, 1682, 1731, 1754, 1786, 1798, 1830.

Dacă ne raportăm la gramaticile grecești, s-au aflat două: a lui Constantin Lascaris, apărută în secolul al XV-lea și reeditată până în secolul al XVIII-lea de mai multe ori, ajungând să fie folosită drept manual școlar; și a lui Antonios Catiforos, editată la Veneția, în anul 1734.

Tot în spațiul acesta, a apărut prima gramatică a limbii române, înfăptuită cu 23 de ani înaintea celei întocmite de gramaticienii Școlii Ardelene și anume *Gramatica rumânească*, a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, redactată între anii 1755-1757.

Această operă este una bine întocmită în ciuda faptului că era un simplu amestec de noțiuni încadrate în cadrul mai multor cărți importante ale acelei vremi și anume: gramatica slavonă a lui Meletie Smotrički, în ediția de la Râmnic, 1755, cele grecești ale lui Constantin Lascaris și A. Catiforo, *Elementa grammaticae latinae* a lui Gregorius Molnar.

El dedică lucrarea domnitorului Constantin Mavrocordat, văzut ca un individ care îl ajută în demersul său. Mai apoi, în prefață, sunt redate efectele pozitive ale studiului care are capacitatea de a înlătura războaiele, nelegiuirile și de a asigura progresul.

Pentru a fi sigur că este înțeles de lectorul său, el apelează la citate din Biblie cu caracter moralizator, la proverbe și la cugetări. Gramatica este împărțită în patru părți: morfologia care are denumirea de etimologie, sintaxa, ortografia unde se face aluzie la scrierea chirilică, importantă pentru a cunoaște, din punct de vedere fonetic, textele vechi și prozodia.

Brașovul a fost o sursă importantă de cultură dacă ne gândim la primul document de limbă românească păstrat aici, *Scrisoarea lui Neacșu*, din 1521, la activitatea de tipărire a primelor traduceri religioase în limba română ale diaconului Coresi; toate acestea au făcut din Transilvania un punct important pe harta cercetării științifice a limbii române.

Cărturarii s-au mulțumit a prelua reguli și legi deja înfăptuite, fără a mai cerceta temeinic fapte de limbă și raporturi dezvoltate de-a lungul vremurilor. Încă de la început, au pornit de la o bază greșită, o limbă lipsită de viață, care i-a obligat să accepte totul fără a mai pune noțiunile sub semnul întrebării; pe când, dacă ar fi avut drept temelie o limbă vorbită, reușitele ar fi fost mult mai pronunțate, putând studia faptele de limbă, normele și regulile în condiții optime care ar fi condus la un feedback pozitiv. Nu au sesizat că diferite forme complicate ale substantivului, ale adjectivului și ale verbului s-au îndepărtat în cadrul lungului proces de evoluție a limbii.

Radu Tempea era de părere că gramatica este una dintre cele mai importante științe fiindcă „*măiestria gramaticească este începerea și povățuirea, spre toate celelalte măiestrii și științe înalte.*”¹

De asemenea, Paul Iorgovici își exprima dorința de a înfăptui o gramatică drept act datorat întregii nații: „*ce se atinge de mine, eu ca un fiu a Nații aceștia, din ardoarea cătră neamu meu am pus osteneală a îndrepta limba mea după cum ia cuprinde în sine regule și proprietăți*”.²

C. Diaconovici-Loga era de părere că această carte este „*învățătura limbei și cheia altor învățături*”, înfăptuită *spre înfrumusețarea limbei*. Opiniile acestea sunt reluate în reeditarea gramaticii din 1838, când conchide cu sintagma „*cheia tuturor învățăturilor*”.

Școala Ardeleană a fost un centru cultural care a însumat numeroase gramatici cu caracter științific, având dimensiunile unui tratat, manuale care au servit școlilor, îndreptare și disertații. Acestea pot fi redată astfel, urmărindu-le în ordine cronologică:

1780-*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, compusă de Gheorghe Șincai în colaborare cu Samuil Micu. Aceasta, concepută ca o gramatică națională, utilizează exemple și texte care aduc aminte de București, Iași, Argeș etc. Vocabularele românesc și latinesc de la sfârșitul gramaticii contribuie atât la sublinierea latinității limbii române, cât și la îmbogățirea acesteia. Deși capitolul acesta a avut ca exemplu opera lui Giorgio Nagy, grupurile de cuvinte atrag atenția prin rigoare și expresivitate: I. Despre zeu, spirite și cele ce se cuvin lor; II. Despre lume și despre elementuri; III. Despre pământ; IV. Despre timp; V. Despre om și despre părțile omului; VI. Despre scăderile omului; VII. Despre veșminte; VIII. De cele lipsă în casă; IX. De cele ce se află în grajd; X. De legume; XI. De arbori și poame; XII. Despre paseri, vite, pere; XIII. De viețuitoarii netăietei; XIV. De metaluri; XV. De colorii; XVI. De frăție și cumnăție.

1783-Gheorghe Șincai, *A.B.C. sau Alphavit pentru folosul și procopseala școalelor celor normalești a neamului românesc*;

1783-*Prima principia latinae grammatices quae ad usum scholarum valachico-nationalium*, de Gheorghe Șincai;

1785-I. Budai-Deleanu, *Îndreptătoriu al învățăturilor întru a formării și pe tinerii școlari sau Carte trebuincioasă pentru dascăli*. (aceasta a rămas în manuscris);

1788-Ioan Molnar-Piuariu, *Deutsch-walachische Sprachlehre*, Viena, 1788, (lucrarea a avut încă două ediții, 1810, 1823, ambele au văzut tiparul la Sibiu); Aceasta popularizează ideile lui Micu și Șincai în ceea ce privește limba română

1797-Radu Tempea, *Gramatica românească*, Sibiu; Se poate sesiza influența cărții lui Ienăchiță Văcărescu, *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor gramaticii rumânești* (apărută la Râmnic, cu zece ani mai înainte). Lucrarea nu are o valoare științifică deosebită, însă autorul ei se dovedește a fi unul dintre cei dintâi filologi români care a încercat să creeze o terminologie gramaticală românească, pornind, mai ales, de la cea latină.

¹ A. Nicolescu, 1971, p. 117;

² Ibidem.

1799-Paul Iorgovici, *Observații de limbă românească*, Buda (opera a fost reeditată de I. Heliade Rădulescu în *Curier de ambe sexe*, periodul II, 1838-1840, nr. 6, p. 82-118); Acesta se plânge de lipsa cuvintelor „*Măcar că limba noastră e șireacă la cuvinte*”. După părerea autorului, sărăcia este rezultatul decăderii noastre ca nație și al uitării cuvintelor care ni se par acum străine, deși ele au existat în limba noastră, dovadă fiind prezența lor în limba latină „*starea noastră a rumânilor de acum ne arată că așa departe au căzut din floarea științelor și a limbii, cât acum cuvintele de științe, care s-au întrebuițat în redecina limbii care noi o vorbim, se par noo în starea aceasta a fi streine.*”³

Potrivit lui Adrian Marino, primul român care exprimă fără echivoc ideea de libertate în Transilvania este Paul Iorgovici.

1805-*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Gheorghe Șincai; face concesii ortografiei fonetice: sunetul *î* este notat prin *â*, *e*, *î* (*mâna*, *âsezement*, *rîu*); diftongul *oa* se scrie ca în ortografia actuală (*foarfeci*); tot așa și diftongul *ia* (*iâpa*, *iârba*); pe *îsemivocalic* îl găsim în forma scrisă astăzi (*muiere*, *teiu*, *iei*, *fii*); în unele cazuri *i* și *u* în poziție nazală se scriu după cum se pronunță (*cuvinte*, *mine*, *sine*, *fiind*, *bun*); la fel, sunt notate sunetele *pt*, *mn*, *z* (*pumn*, *lapte*, *orz*); se simplifică, la unele cuvinte, vocalele duble (*cáál*) etc.

De asemenea, grupurile de sunete *che*, *chi*, *ghe*, *ghi* sunt notate ca în ortografia de astăzi (*ochiu*, *potârniche*, *unghie*); apoi se suprimă *h* inițial etimologizant (*oameni*, în loc de *homeni*) și *î* intervocalic (*laudáám*, în loc de *laudauam*; *laudái*, pentru *laudáui*; *dormieám*, pentru *dormieuum*). În general, ortografia din ediția a doua a gramaticii e mai apropiată de ortografia actuală.

Prin lucrarea *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* se urmărea un dublu scop: dovedirea originii latine a limbii române, deci vechimea poporului român pe aceste locuri și folosirea ei în opera de culturalizare a unui număr cât mai mare de români.

Atât ediția I, din 1780, cât și a II-a, din 1805, conțin câte o prefață, ambele scrise de Șincai;⁴ urmează apoi gramatica propriu-zisă, cu părțile: *Despre ortografie*, *Despre etimologie* (morfologie), *Despre sintaxă*. La acestea se adaugă un *Appendix*, care cuprinde capitolul *Despre formarea cuvintelor daco-române din cele latinești* (în ediția a II-a, acest capitol este încadrat în prima parte a lucrării, *Despre ortografie*, iar ca anexă - *Despre prozodie*), urmat de un *Vocabulariu românesc și latinesc* și de *Forme de vorbit despre lucrurile cele ce mai adeseori vin în cuvântare*.

Șincai își exprimă convingerea că lucrarea lor va fi folositoare pentru oameni *de diferite stări și condiții*⁵, căci îi va ajuta să își însușească limba română, limba cea mai folosită din Ungaria până în Cuțo-Vlahia, Moldova și Crimeea. Termină prin a cere cititorului să nu uite că această lucrare este întâia gramatică tipărită a limbii române, din care cauză unele lucruri sunt – poate – omise sau greșite, și își exprimă dorința ca lucrarea să fie îmbunătățită și să apară într-o nouă ediție, împreună cu un dicționar.

În Prefața la ediția din 1805 se arată sub ce nume au fost și sunt cunoscuți românii și teritoriul întins în care locuiesc. De asemenea, se subliniază importanța studierii și cunoașterii limbii române, mai ales, de către cei ce călătoresc în părțile răsăritene ale Europei, precum și de către aceia care au relații comerciale cu locuitorii din aceste părți. Referindu-se la regulile de scriere folosite în ediția din 1780, Șincai spune că, dacă ar fi continuat să le folosească, ar fi ajuns la un sistem ortografic greoi, ca al limbii franceze. Aceasta l-a determinat să simplifice sistemul de scriere, orientându-l spre fonetism. Regulile simplificate au fost expuse, mai întâi, în *Epistola către Ioan de Lipszky*, Buda, 1804, unde se vorbea despre

³ P. Iorgovici, 1799, p. 12.

⁴ R. Ionașcu, 1914, p. 16-25;

⁵ D. Macrea, 1959, p. 14-45.

scrierea limbii române atât cu caractere chirilice, cât și latine. De aceea, în gramatica pe care o prefațează se va mărgini numai la scrierea cu litere latine.

În partea a II-a, *Despre etimologie*, (adică despre morfologie), sunt tratate cele zece clase de cuvinte ale limbii române, fără a fi definite și fără a se arăta funcția sintactică a formelor flexionare. Din felul cum este prezentată morfologia, se vede că autorii au avut ca model gramatica limbii latine și că s-au străduit să găsească în limba română forme corespunzătoare fiecărei categorii latinești. Astfel, între cazurile românești este trecut și ablativul (de ex.: *de la vecinul*), iar la verbe, condiționalul este încadrat la conjunctiv (ca în gramaticile limbii latine) sau sunt create forme inexistente în limba română pentru modurile nepersonale (de ex.: *fiitorcare va fi*– participiu viitor).

Partea a III-a cuprinde sintaxa. Ca și în gramaticile limbii latine, este tratată sintaxa părților de vorbire. Sintaxei verbelor i se consacră spațiul cel mai întins din această parte și ni se spune că sintaxa verbelor românești „aproape coincide cu sintaxa verbelor latinești.”

În ediția din 1780, sintaxa este urmată de un *Apendice (Adaos)* intitulat *Despre formarea cuvintelor daco-romane din cele latinești*. Capitolul acesta este o încercare de morfologie istorică, cu indicații interesante și bine formulate uneori, greșit, alteori, bazate întotdeauna pe transformări de ordin fonetic.

În ediția din 1805, acest capitol a fost contopit, în întregime, în capitolul despre ortografie. În locul lui apare un capitol despre prozodie. Lucrarea se termină, în ambele ediții, cu un vocabular românesc și latinesc și cu cinci forme de vorbit despre lucrurile cele mai folosite în cuvântare.

În vocabular, cuvintele nu sunt date în ordine alfabetică, ci sunt grupate pe categorii semantice: despre cele spirituale, despre lume și elementele ei, despre pământ, timp etc. Formele de vorbit cuprind dialoguri despre sănătate, despre oaspeți, despre timp etc.

Ambele capitole au un pronunțat caracter practic, de a oferi celor ce ar fi dorit să învețe limba română cuvintele cele mai uzuale, precum și cele mai obișnuite modele de propoziții folosite în vorbirea curentă. În felul acesta, lucrarea devine și un prim manual pentru învățarea limbii române de către străini.

1810-Anton de Marki, *Auszug aus der für Normal-und Hauptschule vorgeschriebenen deutschen Sprachlehre in deutscher und wallachischer Sprache, enthaltend das Wichtigste der deutschen und wallachischen Sprache dann die Uebereinstimmung oder Abweichung der letztern von der erstern*;

1812-Petru Maior, *Disertație pentru începutul limbei românești și Disertație pentru literatura cea veche a românilor*, la Buda. Amândouă lucrările au apărut în volum cu *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812.

Petru Maior a sugerat, de asemenea, ideea, recunoscută astăzi de toți romaniștii, că „fondul latin popular s-a păstrat mai fidel în limba română decât în celelalte limbi romanice, care au fost, încontinuu, influențate, prin biserică, școală și administrație, de latina literară sau clasică, influență care a încetat, în sud-estul Europei, foarte devreme, locul latinei, ca limbă scrisă, luându-l aici, mai întâi, limba greacă, iar la noi, mai târziu, secole de-a rândul, slavona”.⁶

O altă contribuție a lui Petru Maior este explicarea apariției articolului hotărât în limbile romanice și a poziției diferite a acestuia, proclitică în limbile romanice occidentale și enclitică în română. Combătând părerea eruditului italian Lodovico Antonio Muratori că formarea și poziția proclitică a articolului în limbile romanice apusene ar fi o influență germanică, el arată că atât procliza, cât și encliza se pot explica din latina populară, unde erau

⁶ P. Maior, 1834, p. 68-70.

posibile ambele situații, atât *ille lupu*, cu determinantul antepus, cât și *lupu illu*, cu encliza determinantului.⁷

În ce privește împrumuturile de termeni noi pentru exprimarea noțiunilor culturii moderne, Petru Maior considera firească adoptarea lor din latină, dar și din celelalte limbi romanice.

„*Precum grecilor, scrie el, le este slobod, în lipsele sale, a se împrumuta din limba elinească și sârbilor și rușilor din limba slavonească cea din cărți, așa și noi toată cădița avem de a ne ajuta cu limba latinească cea corectă, ba și cu surorile limbii noastre, cu cea italienească, cu cea francească și cu cea spaniolească*”.⁸

Petru Maiormanifestă tendințe puriste atunci când afirmă că s-ar putea proceda la o epurare a cuvintelor slave din limba română:

„...*cuvintele care sânt de la sloveni vârate în limba românească prea lesne se cunosc și ușor ar fi, de s-ar învoi românii spre aceia, a le scoate și a face curată limba românească*”.⁹

1812-Ion Budai-Deleanu, *Fundamenta grammaticis linguae romaenicae seu ita dictae valachicae*, Liov;

1813, D. Țichindeal, *Arătare despre starea acestor noao scolasticești instituturi ale nației românești, sîrbești și grecești*, Buda;

1815-Mihai Boiagi, *Gramatica macedonă-vlahă*, Viena;

1816-Ion Budai-Deleanu, *Temeiurile gramaticii românești* (mss.)

-*Dascălul românesc pentru temeiturile gramaticii românești* (mss.)

1819-Petru Maior, *Dialog pentru începutul limbii române între un nepot și unchi*, Buda; Un scurt exemplu ar acestei scrieri va fi redat mai jos:

„*Nep. Io sunt încredințat că limba romană este limba poporului român cea vechie. Ci doresc a știre și aceea: când au început această limbă a poporului român, sau limba latină, care o grăia poporul.*

Unc. Mai vechie este limba poporului cea latină, decât să putem știre urzirea ei; atât se știe că limba latină cea din gura poporului cu mai multe veacuri înainte de facerea Romei au fost în țeara ce se zice Latium, unde e făcută Roma. După ce, făcându-se Roma, romanii pre încet au învins toate popoarele Italiei, multe cuvinte și însușiri de ale limbilor acelor popoară s-au adios la limba poporană latina, și așa s-au întogmit limba romană poporană, după, cum mai sus am spus, care după aceea au fost în gura tuturor popoarelor din Italia. Această limbă preste toată Italia lațită s-au numit latină, romană și, pre urmă italiană.

Nep. Nu mă îndoiesc că limba latină cea din cărți va fi mai vechie decât latina cea din gura poporului latin.

Unc. Ba nu. Că limba latină cea din cărți este meșteșugită, gramaticească, nu firească, precum au fost limba latină poporană. Și cunoscut lucru este că mai vechie e firea decât măiestria. Limba latină cea din cărți e născută din limba latină poporană, adecă din limba poporului fu prefăcută, precum orice limbă cultivată din limba poporului au luat începutul său; după aceea fu pe începutul mult avuțită, frumusețată și cu noaa și noao străluciri direasă până în zilele acelu mare orator al romanilor, Cicero, care timp s-au zi eta sau veacul cel de aur a limbei latină cei gramaticească adaogere la limba latină cea gramaticească. [...]

Nep. Când dară s-au urzit limba latină cea din cărți sau gramaticească?

Unc. Acestei limbă începătoriu au fost Latinus, craiul Lațului. De lucrul acest așa scrie Eutropius în cartea I: împărățind Latinus (în Latiu), carele limba latină o au îndreptat,

⁷ P. Maior, 1834, p. 308;

⁸ S. Pușcariu, 1921-1922, p. 109 – 113;

⁹ P. Maior, 1834, p. 236.

și pre latini după numele său i-au numit, Troia fu de greci cuprinsă...împlinindu-se de la începutul lumii anii 4018...înainte de facerea Romei an 304”.¹⁰

1822-C. Diaconovici-Loga, *Gramatica românească pentru îndreptarea tinerilor*, Buda;

1826-Alexi I., *Grammatica daco-romana sive Valachica*, Viena. Gramatica lui Alexi a întrunit deosebite aprecieri din partea străinilor, pe care autorul i-a convins nu numai de romanitatea limbii române, ci și de faptul că limba română este „cheia cercetărilor asupra originii tuturor limbilor romanice.”

Înfăptuirea unei gramatici este fondată pe o muncă laborioasă care trebuie să țină cont de mai multe aspecte, de lucruri practice și teoretice referitoare la morfologie, sintaxă, prozodie, ortografie etc.

Dacă ne raportăm la *morfologie*, cea mai discutată parte de vorbire este *substantivul*. În *Elementa* din anii 1780 și 1805 declinările sunt în număr de două, masculine și feminine. Petru Maior este cel care demonstrează apropierea limbii române de limba italiană și implicit de cea latină, prin confruntarea declinării din limba română cu cele din limbile slavă și italiană.

În *Elementa* din 1780 și 1805, la Iorgovici și Deleanu, discuțiile despre *caz* conduc la apariția ablativului, din dorința de asemănare dintre cele două limbi. Genul comportă o situație deosebită. Dacă am ține cont de tendința generală de raportare la limba latină, am spune că sunt trei genuri: masculin, feminin și neutru. Totuși, cele mai multe gramatici vorbesc doar de existența a două. În *Elementa* din anii 1780 și 1805 sunt doar două, semn că nu s-a ignorat situația reală a limbii. În *Lexiconul de la Buda*, apar tot doar două genuri, iar Diaconovici-Loga, luând în calcul distincția stabilită de Ion Budai-Deleanu, spune că substantivele nu sunt nici *bărbățești* nici *femeiești*, ci *oarecum un gen de mijloc*.

BIBLIOGRAPHY

1. Boldan, Emil, 1959, *Școala Ardeleană*, Buc., Ed. Tineretului;
2. Ionașcu, Romulus, 1914, *Gramaticii români. Tractat istoric despre evoluțiunea studiului gramaticii limbei române de la 1757 până astăzi*, Iași;
3. Iorgovici, Paul, 1799, *Observații de limba românească*, Buda;
4. Macrea, D., 1959, *Lingviști și filologi români*, București;
5. Maior, Petru, 1834, *Istoria pentru începutul romanilor în Dachia*, Buda;
6. Nicolescu, Aurel, 1971, *Școala Ardeleană și limba română*, București, Ed. Științifică;
7. Pușcariu, S., 1921-1922, *Părerile lui Petru Maior despre limba română*, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj, I.

¹⁰ E. Boldan, 1959, p. 224-225.